

MŰHELYTANULMÁNYOK A MŰEMLÉKI TOPOGRÁFIÁHOZ

Jakab Réka

Veszprém város 18. századi történeti topográfiája

1.
füzet

Jakab Réka

Veszprém város 18. századi történeti topográfiája

1.

füzet

Műhelytanulmányok
a műemléki topográfiához – 1. füzet

Jakab Réka:
Veszprém város 18. századi történeti topográfiája

Sorozatszerkesztő: Entz Géza Antal
Szerkesztő: Haris Andrea

Megjelenik a Magyar Műemléki Topográfiai Közhasznú
Nonprofit Kft. megbízásából az Alapítvány a Magyar Műemléki
Topográfia Támogatására alapítványi támogatásával

Kiadja:
az Enigma 2001 Kiadó
Székesfehérvár, 2014.

Felelős kiadó: Domokos Tamás

Kiadványterv és tördelés: Tóth Adrien

A 2. oldalon *Mappa terrenum oppidi Veszprém ex parte suæ
excellentiæ episcopalis nec non partem prædii Baláca, Bolgárfölde
exhibens delineato anno 1780 per Franciscum Kováts* – részlet

47. oldal: *Ideális rajzolat, mely csak arra való, hogy öregéből az
veszprémi határban a szántóföldeket lehessen három calcaturára
venni ... Rajzolta Tumler József (1784. k.)* – részlet

ISSN

A sorozatszerkesztő előszava

Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához című füzet sorozatunk egy új magyar műemléki topográfiai vállalkozás tervezett publikációs rendszerének egyik eleme, első lépcsőfoka.

Magyarországon eddig a műemléki topográfia európai műfajában az 1950-ben megindított és 1987-ben eddigi utolsó kötetéhez érkezett egyetlen sorozat ért el széleskörűen használt, ám értelemszerűen mára információ tartalmában és részben koncepciójában is messze túlhaladott, tiszteletre méltó eredményeket. A szóbanforgó nagy vállalkozás négy és fél magyarországi megye és a főváros budai felének a feldolgozását készítette el, de tárgyát kizárólag a védett műemlékek képezték. A korszerű topográfiai azonban a teljes épített környezet helyrajzi összefüggéseiben, történetileg értelmezett felleltározását tekintik feladatuknak, mégpedig a teljes államterület periodikusan megújuló feldolgozásával. Multifunkcionális történeti alapkutatásról és publikációs műfajról van szó, amely, lényegét tekintve, az 1881-ben hozott első magyar műemlékvédelmi törvény óta mind a mai napig, állami feladatot is jelent.

A topográfiai kutatás céljaival, máig vezető történetével, jogi és intézményi alapjaival valamint metodikájával önálló tanulmányban kívánunk foglalkozni. Itt csak a feldolgozás főbb logikai elemeire szükséges utalni. Ezek: egy meghatározott közigazgatási területre és emléktanyagára vonatkozó, különféle szakterületek által felhalmozott ismeretek szisztematikus összegyűjtése, a szükségesnek ítélt (elsősorban térképi) archív anyagok feldolgozása, teljes terepbejáráson alapuló helyszíni dokumentálás, végül a megfelelő szerkesztési elvek alapján felépített, egyszerre szintetikus és analitikus műemléki topográfiai feldolgozás elkészítése. Az eredmény egy folyamatosan bővülő topográfiai archívum ill., a jövőben már mindenképpen adatbázis kell, hogy legyen, továbbá az erre épülő több szintű, akár webes alkalmazásokkal is számoló publikációs rendszer. A fő termék természetesen a Magyarország építészeti értékeit feldolgozó, a most meginduló vállalkozás léptékében több mint száz kötetre tervezett topográfiai könyvsorozat.

Jelen füzet sorozat két alapvető feladatot vállal: egyrészt a tudományos közösség számára minél előbb hozzáférhetővé, és adott esetben megvitathatóvá kívánja tenni azokat a tanulmányokat, amelyek az egyes folyamatban lévő, vagy későbbi területi részprojektekhez kapcsolódnak, másrészt a kutatási program nemzetközi beágyazása, szellemi karbantartása és folyamatos fejlesztése érdekében szisztematikusán foglalkozni kíván a topográfiai kutatás módszertanával és elméleti kérdéseivel is.

Azt reméljük, hogy ez a publikációs forma a különböző érintett szakterületek képviselőinek érdeklődésével fog találkozni és az esetleges reflexiók révén a már megindult munka eredményesebb lesz és gazdagodni fog.

Entz Géza Antal

Jakab Réka*

Veszprém város 18. századi
történeti topográfiája

Tartalom

Mi újat mondhatunk?	8
Módszertani nehézségek.	8
Történeti háttér	10
Városszerkezet	13
Összeírások	18
Utcák-házak	22
Vár.	23
A váron kívül	28
Rövidítések	33
Levéltári források	33
Térképek.	33
Bibliográfia.	34
Képek	36

* Jakab Réka PhD, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára

Mi újat mondhatunk?

Nehéz dolga van ma annak a kései kutatónak, aki Veszprém 18. századi topográfáját illetően új adatokkal és a korábbi kutatások eredményeihez többlettel kíván hozzájárulni, és nem csupán azokat kívánja megismételni. Ez akkor is így van, ha nem rest a levéltári forrásokban elmélyedni. Veszprém város mai teljes területére kiterjedő új, korszerű történeti topográfiai leírást megcélzó munka megérdemelné, hogy a történeti előzményeket összefoglaló bevezetőben új adalékokkal szolgáljunk és eddigi ismereteinket kiterjesszük a város 18. századi teljes területére. Ez azonban sajnos nem lehetséges, ezért igyekeztünk ellenére eredményeink minden bizonnyal hiányérzetet keltenek majd az olvasóban. Azonban mint látni fogják, olyan nehézségekkel álltunk szemben, amelyek – objektív okokból – leküzdhetetlenek.

Módszertani nehézségek

Veszprém város történeti topográfiaja már a múlt század elején is foglalkoztatta a kutatókat. Két jeles egyháztörténész, Lukcsics József és Pfeiffer János a vár barokk, túlnyomórészt egyházi tulajdonú és funkciójú épületeit vizsgálták.¹ Alapos levéltári kutatásainak köszönhetően elkészült a vár műemléki topográfiaja, a házak leírása, a rájuk vonatkozó források összegyűjtése, történetük feltárása. A házakat a 18. századhoz képest bekövetkezett kevés változás miatt ma is lokalizálni lehet, ezért a rájuk vonatkozó források felhasználása is lehetséges volt.² Nem ilyen könnyű a helyzet a váron kívüli városrészek esetében. A fennmaradt különféle összeírások, a városi levéltárban megőrzött házlevelek és adás-vételi szerződések nagy száma ellenére az egyes házakra, tulajdonviszonyaikra vonatkozó adataink a „levegőben lógnak”. A házlevelek nem minden esetben lokalizálják az adás-vétel tárgyát képező ingatlant. Még a század közepén is következtetlenség mutatkozik abban, hogy egyáltalán az utcát, esetleg a városrészt megnevezik-e. Ez általában a város központjában vagy a forgalmasabb részekben álló házak esetében fordul elő. A lokalizálás főgódzói a ház szomszédságában álló ingatlanok tulajdonosainak megnevezése, amiből azonban nagyon ritkán következtethetünk a ház városon belüli pontos elhelyezkedésére.

1850-et megelőzően ugyanis a városról nem készült olyan házösszeírás, amely rögzült házszámokat használt volna.³ Ilyen számozás a 18. században nem létezett, ezért a különböző összeírásokban ugyanazokat a házakat más-más számmal jelölték. Továbbá az első polgári kori kataszteri felmérést, tehát

1857-et megelőzően, Veszprémről nem készült kataszteri térkép sem, amelyen a telkek, házhelyek számát feltüntették volna.

Pápa város Veszprémhez hasonlóan magánföldesúri mezőváros volt, ahol a tulajdonos Esterházyak részben éppen a városon belüli ingatlanok pontos jogállásának meghatározása miatt kötöttek szerződést a városrészek lakosságával. Ennek részeként már az 1730-as évek legelején a város egész területére kiterjedő kataszteri felmérést végeztek, sorsámozták az ingatlanokat és ezeket térképen is rögzítették. A ház adás-vételekben pedig a kiosztott kataszteri számok alapján lokalizálták az ingatlanokat. Mindezek segítségével a ma is álló házak beazonosíthatók, birtoklás- és egyéb történetük rekonstruálható.⁴

Veszprém város éppen a 18. század folyamán vívta küzdelmét a török korból eredeztethető kiváltságainak megőrzése érdekében. A földesúri joghatóság kiterjesztésének szándékát látták minden olyan kezdeményezésben, ami a házak összeírását, az ingatlanok felmérését célozta. Ezeket részben sikerült megakadályozniuk, ezért a 18. század végéig nem rendelkezünk olyan dokumentummal, amely maradéktalanul számba vette volna a városi ingatlanállományt. A II. József-féle kataszteri felmérés Veszprém városban is elkészült.⁵ Minden házingatlant, kertet és külterki részt felmértek és összeírtak. Az adatsorokban a felmérés menetét tükröző kataszteri számokat találunk. A felmérés alapján azonban nem készült el a térkép, és a császár halála után a jogait féltve őrző városiak szemében ez oka fogottá is vált, a felmérés emlékeitől is szabadulni kívántak. A városi vezetés egykori szűklátókörűsége miatt tehát a topográfiai kutatás ennél a pontnál is elakad.

A 18. század során készült összeírásokban szereplő ingatlanok számozása összeírásonként változott. A vár esetében, ahonnan általában az összeírások kiindultak, többnyire azonos számok szerepelnek az egymást követő összeírásokban, azonban mivel nem kataszteri számokról van szó, hanem csupán az összeírás sorrendjéről, a közben történt telekbeépítések következtében ez a számsor, és így a házak sorrendje is változott. Ugyanazt a házat a különböző összeírásokban gyakran különböző számon találjuk, mivel utcán belül összeírásonként több helyen is változott a számbavétel sorrendje. Ez a tény nagyon megnehezíti, csaknem lehetetlenné teszi a házak lokalizálását, és ennek következtében az új építések, építkezések beazonosítását, a város beépítési ütemének pontos nyomon követését. Elmondható, hogy a közintézmények kivételével az összeírásokban szereplő háztulajdonosoknak csak egy töredékét tudjuk azonosítani az ingatlanokkal.

A 18. századra vonatkozó ismereteink topográfiai értelemben tehát az elődeink által leírtakhoz képest alig bővíthetők. Képet kaphatunk a tulajdonviszonyokról, a házak jogállásáról, a tulajdonosaikról, a házak számáról, de lokalizálásuk nem

¹ Lukcsics–Pfeiffer 1933.

² Mivel a vár háza a katolikus egyház tulajdonában voltak, a városi levéltár vonatkozó iratanyaga mellett a püspöki és a káptalani levéltár is számos, ingatlanokra, építkezésekre vonatkozó iratot őriz.

³ Ez az 1850-ben készült városi adóalap-összeírás már tartalmazza az ún. népsorszámos házszámot is, amely az 1857-es kataszteri felmérés házjegyzékében is szerepel. VeML V.142.f

⁴ Ld.: Haris Andrea kutatásait: Haris 1998. A felmérés alapján Maynzeck Henrik készítette el az első kataszteri birtoktérképet. VeML XV.11.a T 560.

⁵ VeML V.102.h Veszprém és a jutasi, csatári és balázcai pusztákon fölmért fundusok individuális árkusainak extractusa. Summarium Vesprimiens, 1789.

lehetséges. Nem segítenek a poléta-rendben (adókerületek szerint) készült összeírások sem. Tudvalévő, hogy a poléták száma és határa a házak szaporodásával folyamatosan változott. Az első poléta kivételével nem ismerjük, hogy egy-egy egységbe pontosan mely utcákat, városrészt sorolták. Természetesen jól látható, hogy az összeírások, akárcsak a későbbi házjegyzékek is, a várból indultak dél felé, tehát a város beépítésének sorrendjét követték. Azonban a Piac tér (ma Óváros tér), vagy a Piaci utca (ma Rákóczi utca) környékén a fonalat elveszítjük. A házak szaporodásával nem tudjuk már követni, hogy hol járunk.

Történeti háttér

Veszprém város történeti és városképi fejlődésében meghatározó jelentőséggel bírnak a 18. század eseményei, változásai. A megelőző időszakhoz képest jelentős változások következtek be a népesség számában, etnikai és felekezeti hovatartozásában. A városi lakosság jelentős társadalmi változásokon ment át, szabadságjogait, illetve jogállását újraszabályozták. Mindezek alapvetően meghatározták a város fejlődését: a letelepedés feltételeit, az építkezéseket, az ingatlanforgalmat, a város határának használatát, amelyek együttesen alakították, formálták a városképet.

Veszprém 18. századi története a végvári státusz megszűnésével kezdődik. Ez a tény jogi és topográfiai változások bekövetkezését is magával hozta. A védelmi rendszer fennállásáig a török korban gazdátlanul maradt püspöki palota a mindenkori várkapitány székhelye volt, aki földesúri jogok birtokában hatalmat gyakorolt a városiak felett.⁶ I. Lipót király 1702-ben kelt rendelete értelmében Veszprém várát is le kellett rombolni. Felrobbantották a bástyák nagy részét, a székesegyház melletti kaput, valamint a vár déli bejáratánál található nagy kaput.⁷ A magánföldesúri mezővárosi jogállás visszaállítása a Rákóczi-szabadságharc hadi eseményei miatt még később, és a város elszenvedte utolsó nagy pusztulását. 1704-ben a császári csapatok csaknem teljesen felégették az 1693-as tűzben már leégett és éppen csak újjáépült várost. A székesegyház és a káptalani épületek kivételével a pusztítás és fosztogatás a város egész akkori területére kiterjedt. A szatmári békét követően egy 1715-ben és egy 1723-ban hozott törvénycikk végképp megszüntette Veszprém végvár jellegét és az abból fakadó kiváltságait.⁸ A 18. század nyitánya tehát akaratlanul is az újjáépítés és a további építkezés kényszerét és egyben lehetőségét teremtette meg. A század e tekintetben meghatározó szerepét jól mutatja, hogy Veszprém történelmi városrészeinek jellege ma is barokk, legjelentősebb épületei a 18. században épültek.

A 18. századi város nagy politikai és társadalmi vitáját a végvári időkben megszerzett városi jogok megőrzése képezte, amely szemben állt az uralkodó által

megerősített földesúri jogok visszaszerzésének szándékával. A század folyamán a veszprémi városiak jogai fokozatosan szűkültek, ahogy a földesúri uralom a kormányhatóságok és a meghozott törvények segítségével egyre erősödött.⁹ A török időkben kiépült védelmi rendszer és a folyamatos hadi események a városiak életterét jószerével a vár területére korlátozták. Népességét elsősorban a praesidiáriusok (végvári katonák) és családjaik alkották. A várkatonaság a hódoltság idején birtokjogokat és egyéb kiváltságokat (például bíraskodási jogot) szerzett a város területén. A többnyire protestáns vallású várkatonaság a várban és közvetlen környezetében élt, templomot és iskolát épített ott. Ezzel párhuzamosan az elmenekült püspökség és káptalan városi birtokai veszteségeket szenvedtek. Az eltűnt katolikus egyházi intézményrendszer csak a 17. század közepén kezdett újra kiépülni; a káptalan jogait és birtokait az uralkodó 1693-ban erősítette meg. A várbeli jogok, telkek visszaszerzése pedig elhúzódott egészen a 18. század első feléig.¹⁰

Az ország török alóli felszabadulása és a végvárrendszer felszámolása folytán megváltozott helyzetben a jogai visszaszerzésére törekvő és abban uralkodói támogatást élvező földesurak (püspökség és káptalan) és a növekvő városi lakosság közti jogi helyzet szabályozásra várt. Az első lépést Széchényi Pál veszprémi püspök (1687–1710) és földesúr tette meg 1702-ben, amikor a káptalannal közösen egyezséget kötött a városiakat képviselő Luka Benedek kapitánnyal. Az iratokban accorda vagy transactio néven emlegetett jogi dokumentum akkor még két egyenlő fél között kötött. Ennek azért van jelentősége, mert kifejezi, hogy az akkor még meghatározó városi társadalmi rend, a várkatonaság, továbbá a városi nemesség és polgárság nem tekintette magát püspöki földesúri alattvalónak. A püspök és a káptalan földesúri jogainak elismerése a városi nemesség részéről egyelőre szimbolikus aktusokban nyilvánult meg, beleegyeztek például abba, hogy a két földesurat sátoros ünnepek alkalmából köszöntsék.¹¹

Az alku pontjai a legfontosabb városi jogokat és gazdasági érdekeket érintették, és jól kifejezték a századelőn érvényes erőviszonyokat. Ekkoriban a két földesúr robotot és cenzust a városiaktól nem szedett. Egyházi tizedet nem, csak földesúri tizedet, azaz kilencedet voltak kötelesek fizetni a dézsma alá tartozó termésből és báránnyokból, vagy megválthatták azt 20 forint árenda lefizetésével. A városi bíraskodás, mint legfontosabb kiváltság – a büntetőügyek kivételével – városi kézben maradt. 12 törvénybíró, tanács, kapitány és főbíró alkották a város vezetőségét. Az egyezés szövege nem tért ki arra, hogy a főbíró megerősítése földesúri jog-e, azonban 1712-ben említés történik arról, hogy a városiak korábban elfogadták, hogy a megválasztott főbírárt a püspök megerősítse. A megkötött egyezés ellenére az új püspök, Volkra János 1712-ben megpróbálkozott földesúri

⁶ Lukcsics–Pfeiffer 1933. 37.

⁷ Oross 2005. 95.

⁸ Lukcsics–Pfeiffer 1933. 85.

⁹ A püspök földesúr jogai visszaszerzésének és ezzel párhuzamosan a lakosság jogállása megváltozásának folyamatát legutóbb Lichtneckert András foglalta össze, tisztázva és pontosítva néhány, korábban a szakirodalomban rögzült tévedést. Lichtneckert 2006.

¹⁰ Lukcsics–Pfeiffer 1933. 22. skk.

¹¹ Lichtneckert 2006.

jogainak kiterjesztésével, de az a város ellenállásán megbukott. Egyelőre sikerült elhárítaniuk, hogy a városba való beköltözést, a házvásárlásokat és az iparűzést, a városi számadásokat a püspök ellenőrizze. 1714-ben és két év múlva is megtagadták a dézsma megfizetését, arra hivatkozva, hogy csak vásárolt földjeik vannak. Valószínűleg ezt megelőzően sem teljesítették azt.¹²

A jogviszony szabályozásának következő lépésére 1723-ban, illetve 1725-ben került sor. Esterházy Imre püspök (1723–1725) a káptalan egyetértésével 1723-ban privilégiumot adott a veszprémi nemeseknek és szabadosoknak (*libertini*).¹³ A mi szempontunkból lényeges, hogy a nemesi jogállású lakosok házait, majorjait és kertjeit mentesítette a földesúri terhek alól. Ezen kiváltság birtokában ugyanis a nemesség elérte, hogy a földesurak ne írják össze házaikat. A főbíró a püspök erősítette meg, a bírót és az esküdteket a földesúr tisztje jelenlétében választották meg. A számadásokat ekkor már a földesúri és a vármegyei tisztek jelenlétében végezték. Telkeket és tartozékaikat földesúri jóváhagyással lehetett adni-venni. A dézsma megváltásaként a nemesség 12, a városi polgárság testületileg 18 forintot fizetett. Az Esterházy-féle szabályozás a korábban érvényben volt szabadságok közül még sok jogot meghagyott a városiak kezén, de a lakosság akkor szembehelyezkedett a jogi helyzet újraszabályozásával. Ezért is dönthetett a püspök a privilégium-forma mellett. (Ezt az egyezséggel, megegyezéssel ellentétben a másik félnek, jelesül a városiaknak nem kellett aláírniuk.) Ezt később a város lakosai bánhatták, hiszen az 1748-ban rájuk kényszerített urbárium már jóval kevesebb jogot hagyott a kezükön, viszont annál több terhet hozott.¹⁴

Két évvel később, 1725-ben Esterházy Imre a püspöki telken lakó birtokos nemesek számára adott ki privilégiumot.¹⁵ Házaikat, kertjeiket, majorjaikat mentesítette a földesúri terhek alól, de azokat csak földesúri jóváhagyással idegeníthették el. A földesúri joghatóság alá tartozó, nemesek által lakott városi telkek és házak a család magvaszakadása esetén a földesúrra szálltak. A privilégium kiemelte őket a városi bírói hatáskör alól, még a városi polgárokkal fennálló pereikben is. 1723-ban a nemesek Veszprémbe 64 házat birtokoltak. Az 1725-ös privilégium a nemességet tulajdonképpen leválasztotta a polgárságról.

Padányi Bíró Márton püspök (1745–1762) a városra birtokaként, a városi lakosságra pedig alattvalóiként tekintett. Nem kívánta kiváltságait megerősíteni, jogaikat és szolgáltatásait a jobbágységekhez hasonlóan urbáriumban kívánta szabályozni. 1748-ban a vármegye elkészítette az urbáriumot, amit a királyi kúria jóváhagyott. Ez alapján a város a robotot, az ajándékot és a cenzust köteles volt megváltani, a püspöknek 400, a káptalannak pedig 300 forintot fizetve. Házaikat és azok tartozékát a földesúr tudta és engedélye nélkül

nem adhatták el. Az urbárium megnövelte a földesúri terheket. A korábban fizetett kilencedet a vármegye egyházi tizeddé minősítette, így mellette második tizedként be lehetett vezetni a kilencedet. Az urbáriumot a kúria ezzel a módosítással hagyta jóvá. A város a megnövekedett terheket, jogai szűkítését nem akarta elfogadni, ezért az urbárium rendelkezéseit több ponton nem tartotta be, és pert indított a földesurak ellen, ami 1771-ben az urbárium megerősítésével végződött. A város tulajdonképpen azért kezdte el a szabad királyi városi rang megszerzését célzó keresetét, mert 1771-ben az ítélettel a várost eltiltották a további pereskedéstől, a rangot viszont közigazgatási úton lehetett volna megszerezni. A következő évtizedek ezzel a küzdelemmel teltek, azonban a városi nemesség inkább szorgalmazta az Esterházy Imre püspök által kiadott privilégiumban foglalt jogok visszaszerzését. A küzdelem elbukott, Veszprém püspöki és káptalani földesúri hatalom alatt álló mezőváros maradt egészen az úrbéri viszonyok megszűnéséig.¹⁶

Városszerkezet

Veszprém városszerkezeti fejlődésében és így városképi jellemzőiben is alapvetően meghatározó tényezők a földrajzi fekvés és a városon belüli terepviszonyok. A beépítés a terepviszonyokhoz igazodott. Érthető módon a mai várhegy jelentette a város magját. A jól védhető, ugyanakkor délről könnyen megközelíthető kiemelkedés elsősorban a várost birtokló földesúri székhely, az egyházi intézmények helye volt. A vár alatt kisebb, egymástól különálló településrészek (*vicus*), váralja-települések, ún. szegek jöttek létre, itt éltek a középkori várnépek és kései utódaik.¹⁷ A végvár-jelleg megszűnésével és a népesség folyamatos növekedésével a 18. század folyamán ezek a ház-konglomerátumok fokozatosan összenőttek, a vár körül létrejött a városgyűrű, és kialakult az egységes város.¹⁸

A városi úthálózatot az országos utak nyomvonala határozta meg, ezek képezték a városszerkezet tengelyét. A vár alatt mindkét oldalon utca húzódott, amelyek a városrészekén áthaladva kivezettek a városból. Déli irányba a vártól utca vezetett, amely rácsatlakozott a dél felé, Felsőörs, továbbá a korban gyakran Szabadi néven említett Szentkirályszabadja felé kivezető főutakra. Szintén a vár alól indult az az út, amely a Komakút térnél fordult nyugati irányba, és kivezetett a Nagyvázsöny felé vezető főútra. A Buda és Fehérvár felől jövő út Berhidán keresztül érkezett a városba a mai Vörösmarty térnél és ereszkedett le a Brusznai utcán. A városba tartó főutak csomópontja a későbbi Babocsay tér, a mai Megyeház tér volt. Innen indult a vár irányába a város legfontosabb, egyben legforgalmasabb központi utcája, a forrásokban Öreg, Nagy vagy Piaci néven is

¹² Uo.

¹³ VeML V.101.c fasc. II. nr. 63. 1723. július 30.

¹⁴ VeML IV.1.g.bb: VII. 424.

¹⁵ 1725. február 1. Kiadta: Vég hely 1886. XXVI–XXVIII.

¹⁶ Lichtneckert 2006.; Lichtneckert 2009. 403. A város jogi küzdelmét dokumentáló iratok fennmaradtak: VeML V.101.e

¹⁷ Szentkatalinszeg, Szentmargitszeg, Sárszeg, Szentivánszeg, Szentmiklósszeg, Szenttamásfalva

¹⁸ Korompay 1957. 23, 46–50.

előforduló utca. A régi városrészek utcaszerkezete megőrizte középkori vonalát, amely a terepviszonyokhoz igazodott. Sok a szűk, kanyargó vonalú utca. Az újabb városrészek, mint például az egykori Tizenháromváros, a mai Dózsaváros, irányított telepítések révén népesült be, és ez meghatározta az utcaszerkezetét és a telekviszonyokat is. Többnyire egyenes utcák által szabdalta, apró telkes városrész alakult itt ki.

A 18. század elején a vár, a vártól délre eső tér (Piac tér), az abból kivezető utca, illetve a Piac térről a Séd völgyébe levezető Buhim utca alkotta a városmagot. A vártól északra az ún. Tizenháromváros, amely káptalani birtok volt, illetve a Temetőhegy kezdett ebben a században beépülni. A 18. század első felében azonban elsősorban a vártól délre eső részek irányába terjedt ki a város. A Piaci utca országúti torkolatától kelet felé egy domboldalra felkúszva kezdett kiépülni a mai Kossuth Lajos utca, a vásárok helyére, a Vásárállás néven nevezett részre felvezető utca. A fokozatosan meginduló polgári élet, az országos főutak közelsége és a vásártartási jog egyre nagyobb forgalmú helyi piacot eredményezett. A Vásárállásra felvezető utcát és a vásárteret is elsősorban kereskedők, illetve kézművesek népesítették be. A Piaci utcától keletre eső egykori Szent Iván városrész és a Vásárállás közti rész a Cserhát beépülésével fokozatosan összenőtt. Nyugati és délnyugati irányban a váralja részek és a piactéri rész a 18. század végére értek össze. Fokozatosan benépesült és beépült a Jeruzsálemhegy, és a Koma-kút környéki régi településrész is hozzá csatlakozott a városmaghoz.

A városrészek beépülésének ütemét az írott források mellett elsősorban az épületek kora és jellege mutatja meg. A városrészekben felépülő újabb templomok a népességszám növekedését és a városrész kiépülését egyértelműen igazolják. A vár alatt, az Alsóvárosban 1724-ben felépült a Szent Anna-kápolna.¹⁹ Az egykori görög apácakolostor romjai mellett, tehát a város határában 1743-ban elkezdődött a jezsuita templom felépítése. A Vásárállásra felvezető utca alján 1788-ban az evangélikusok szenteltek templomot. Korompay György még az 1950-es években igen sok barokk eredetű lakóházat talált a város történeti részein. Legtöbbjük földszintes, utcai oromzatos, kisebb épület. Ezek számbavételéből nyilvánvaló, hogy a Buhim utca, a Deák Ferenc utca, a Bem utca, a vár keleti és nyugati oldala is e korszakban épült ki és népesült be.²⁰

A birtokait visszaszerző püspökség és káptalan uradalmi központja Veszprém város volt. Az egyházi célú építkezések mellett szintén a 18. század közepétől, az uradalmi gazdasági irányítás megszervezésével párhuzamosan kezdtek felépíteni a szükséges uradalmi épületeket. Két, méretében és jellegében a városképet is meghatározó épület ekkor épült fel a vár két oldalán: a nyugati oldalon a káptalani jószágkormányozóság impozáns épülete (a mai Gizella Hotel), valamint a keleti oldalon a Pajta utcai hatalmas magtár. Nem messze innen, a Méhes utcában megépült a püspöki kertgazdaság lakóháza.

¹⁹ Friedreich 1907.

²⁰ Korompay 1957. 164.

A Veszprém városról készült, városképet megőrkítő ábrázolások, régi metszetek és rajzok már csak méretükből következően sem részletezőek, így nem lehetnek teljesen valóság-hű dokumentumok. Ennek ellenére számos információval szolgálnak elsősorban a város korabeli kiterjedésére vonatkozóan. Legtöbbjük középpontjában a vár, a váras, erődített hely megőrkítése áll. Különösen igaz ez a hódoltság kori ábrázolások esetében. Az 1603-as Ortelius- és az 1605-ös Zimmermann-féle metszetek kelet felől mutatják a várost, és a várbeli épületekre koncentrálnak.²¹ Az épületek jellegéről, a vár akkori beépítettségéről fogalmat alkothatunk a segítségükkel. Az ábrázolásokon a vár alatti városrészek közül a Szentkatalinszeg látszik. Mindkét kép az 1593-as török ostrom utáni romos állapotot mutatja. Az 1667-ben készült, Francesco Wimes nevéhez kötött ábrázolás a várat nyugat felől mutatja.²² Ezen a képen jól látható a várfal erődítése, de szempontunkból fontosabb, hogy a korábbi ábrázolásokhoz képest új épület is feltűnik a mai ferences rendház helyén, amit Korompay az egykori Gorup-házzal, Gorup Ferenc 17. század közepén működött veszprémi nagyrépost házával azonosított.²³ A képen látható a várbeli református templom tornya is.

A 17. századi metszetek többnyire az Ortelius-féle ábrázolásra mennek vissza, így kevés további adalékkal szolgálnak. Közülük Korompay kiemeli a Sigismund Birken eredetileg 1664-ben megjelent könyvének 1685. évi kiadásában szereplő képet, amely szintén kelet felől mutatja a várost, és amely eltér Ortelius ábrázolásától. Korompay a várbeli épületek jellegéből ítélve helyszíni ismeretekre következtet.²⁴ A váron kívüli városrészek közül ezen a képen is csak a Szentkatalinszeg látszik, amely nem mutat lényeges változást a korábbi időszakokhoz képest. Ezek a képek megerősítik, hogy látványos építkezés csak a 18. századtól következett be a város területén. Ezt támasztja alá Friedrich Bernhardt Werner 1730-as években megjelent rézmetszete is, amely a várost nyugat felől mutatja.²⁵ A várbeli épületek közül újjáépített formájában látható a székesegyház, vele szemközt már ott van a ferences templom, és a vár déli részén még áll a református templom. Nem láthatók romos épületek, ehelyett számos új ház tűnik fel. A metszet szempontunkból fontos forrásértéke a vár alatt elhelyezkedő város ábrázolásában rejlik. Egyértelműen látható ugyanis, hogy a vár körüli városrészek ekkorra már összenőttek, és dél irányban a város megnövekedett. A várhegy nyugati aljában egyértelműen azonosítható a Szent Anna-kápolna. A metszeten Vorstadt (előváros) névvel meghatározott rész a Piac teret és a Cserhátot mutatja. A Piac tér keleti oldala, a Buhim-völgy fölött, ekkor már beépült, míg a mai nyugati házsor még nem látható.

²¹ Uo., 38–39.

²² Uo.

²³ Lukcsics–Pfeiffer 1933. 159., Korompay 1957. 42.

²⁴ Korompay 1957. 45.

²⁵ Korompay 1957. 47.

Következő városkép ábrázolásunk 1799-ből maradt fenn egy céhlevélen, amely kelet felől láttatja a várost.²⁶ A vár keleti oldalának beépítettsége csaknem teljesen megfelel a mai állapotoknak. A rajzon jól kivehetők az új püspöki palota, a piarista rendház és gimnázium, a nagypréposti ház és a szeminárium épülettömbjei. A vár déli részén a „Vigyázótorony” és környezete is már az új állapotokat mutatja. A vártól délre a piactéren egy hatalmas épület látszik, amely kiemelkedik környezetéből. Ez az 1793-ban felépült ún. Pósa-ház.²⁷ A tér nyugati oldala tehát már teljesen beépült. A vár alatti keleti városrész a Buhimot és a Séd völgyét mutatja. Itt nagy kiterjedésű kertekkel tagolt településrész látható. A város déli része, a Cserhát és a káptalani városrész nem látható a rajzon. Ezeknek a városrészeknek az állapotáról csak 19. század eleji képi forrásokból alkothatunk képet. Berken János 1817–1818-ban készült három, színezett tus tollrajza keleti és déli irányból, valamint a Jeruzsálemhegyről észak, észak-keleti irányban mutatja a várost.²⁸ A keleti nézetben nem látható lényegesebb eltérés a 18. század végi ábrázoláshoz képest. Az északi városrész, a mai Dózsaváros sűrű beépítettségét mutat. A városrész szélén, a Temetőhegyen áll a Szent László-kápolna eredeti formájában. A vár alatt futó mai Jókai utca is csaknem teljesen beépített volt már ekkor. A házak sorából jól azonosíthatóan kiemelkedik a káptalani jószágkormányzóság 1794 előtt felépült emeletes épülete. Nem messze tőle, déli irányban az utca közepén, egy szobor található, amely jól láthatóan azonosítható Nepomuki Szent János ma is álló szobrával. Jelölése a rajzon jelentőséggel bír, mint azt lentebb látni fogjuk. A várost dél felől ábrázoló rajzon a teljes város látható, azonban a méretarányok miatt csak néhány jellegzetes épület azonosítható: a várbeli tornyos épületek, a jeruzsálemhegyi új református templom, a Pósa-ház, és a kép közepén, a város déli végénél, a püspökkerti majorsági épületek. A Vásárállás déli oldalán láthatóak az újonnan épült nemesi kúriák (Zichy, Rosos, Balassa–Cseresnyés, Kopácsy), ezek azonban már a 19. századi változások sorába tartoznak. A Vásárállás déli oldala csak a 19. században kezdett beépülni, ugyanis ekkor alakítják itt ki a házhelyeket.

Összegezve tehát a mégoly kevés és kevésbé részletező városábrázolások alapján is némi képet alkothatunk a 18. századi városkép változásairól, mindenekelőtt a jelentősebb épületekről és a város korabeli kiterjedéséről.

Érdemes összevetni az ábrázolásokat a térképekkel. Mint bevezetőnkben említettük, a 18. századi Veszprémről kevés térképpel rendelkezünk, és az a kevés is a házak tekintetében csak hozzávetőleges információkkal szolgál. A rendelkezésünkre álló első térkép az 1766-ban Nagy József mérnök által készített felmérés alapján készült 1777-ben.²⁹ (1-2. kép) Ez a térkép elsősorban a város külterületi részeire, a birtokviszonyokra koncentrál. A város belső területéről csak a várhe-

gyet és a tőle északra futó utcákat jelöli a házak vázlatos ábrázolásával. A várhegytől északnyugatra található magaslaton látható a Szent László-kápolna is. A város déli részéről semmit nem mutat a térkép, a várhegy déli csücskénél véget ér a rajz. Ez azzal magyarázható, hogy ez a városrész teljes terjedelmében püspöki birtok volt, míg a város más részein szükség volt a püspöki és káptalani részek pontos elhatárolására. Erre utalnak a térképen található, számokkal jelzett jelölések: a vártól keletre a Karácsonyi család háza mellett található *Lapis metalis*, azaz határkő jelölte a birtokhatárt, míg a nyugati oldalon Nepomuki Szent János szobrának vonalában húzódott a határvonal (*Statua S. Joannis N. perinde partem capitularem et episcopalem dividens*).³⁰ A térkép jelöli a városból kivezető utakat, a malmokat és a külső határköveket is. A várbeli épületeket felismerhető formában rajzolta meg. A székesegyház barokk tornyait mutatja, de nem látszik a nagypréposti ház. A mai püspöki palota előzménye kiemelkedik a várhegyen. Tőle délre láthatók a piaristák épületei, a ma is álló rendház és iskola előzményei, valamint a kápolnájuk.³¹

Korszakunk következő térképe a Kováts Ferenc vármegyei mérnök által 1780-ban készített térkép. Ennek ma legalább három változata ismert.³² (4. kép) A térkép – címe szerint – a város püspöki részét és Balácsapusztát ábrázolja. A nagyméretű térképen elsősorban a földrajzi- és terepviszonyok ábrázolásán volt a hangsúly, így a város beépítettségére, épületeinek jellegére vonatkozóan csak hozzávetőleges következtetések vonhatók le. Mivel a püspöki birtokokra koncentrált, a vártól délre eső városrészek részletesebb adatokkal szolgálnak. A várhegytől északra – véleményünk szerint – a valóságosnál kevesebb házat, kisebb beépítettséget ábrázol. Ezzel együtt ezt a térképet tekinthetjük a 18. század végi várost először dokumentáló ábrázolásnak. Legfontosabb leolvasható információ, hogy ekkorra a mai Kossuth utca már teljesen beépült, és a Cserhát városrész is sűrűn lakott terület lett. A térkép pontosan jelöli a Vásárállás helyét, a rajzokhoz hasonlóan egyértelműsítve, hogy a tér déli oldala ekkor még beépítetlen volt. A Piac tér mindkét oldala teljes beépítettséget mutat. Dél felé haladva az Piaci utcán kivehető a Matulka-féle ház, a régi városháza nagy tömbje. A Szabadi (a mai Szentkirályszabadja) felől leereszkedő főút keresztezése után a mai Megyeháza utcája is kiépült mindkét oldalon, illetve a Kálváriadomb tövében is házsor mutatkozik. A Megyeház utcája és a Koma-kút tere által határolt területen nagy kiterjedésű kert látható, az ún. belső püspökkert, amelyről még szólunk. A kert két átellenes sarkában nagyméretű majorsági épületek találhatók. Innen északnyugat felé kanyarodva a Jeruzsálemhegy látható, amely ekkorra már sűrűn beépült. A Jeruzsálemhegy végén, a Sédnél, temetőhellyel ábrázolva látjuk a Szent László-kápolnát. A térképen szerepelnek a malmok az akkori tulajdonosok nevével. Egyértelműen látható, hogy ekkor még a város közvetlen határában

²⁶ Uo., 56.

²⁷ A zirci ciszterci rend copf stílusban épült városi háza.

²⁸ A rajzokat a Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém) őrzi.

²⁹ VÉL IX.7.b. C1

³⁰ A térképen 4-es számmal jelölt hely.

³¹ A piaristák várbeli építkezéseiről részletesen ld.: Jakab 2010. 104–114.

³² VÉL IX.7.b. C 41; VeML XV.11.a T 604.

erdő húzódott. A mai Dózsaváros területén még 1767-ben is olyan ház adásvétele történt, amelynek szomszédságában erdő volt.³³ A Látóhegy is erdős volt még ekkor. A térkép lokalizálta a városi kutakat, továbbá két kőbányát, egyiket a Buhim-völgyben, másikat a Jeruzsálemhegyen. A Fejesvölgygel azonosított hely már ekkor is létezett, és a város határában már ekkor is állt a Zsidó csárda, a mai Kiskúti vendéglő elődje.

A város történeti topográfiai képét illetően a II. József-kori első kataszteri felmérés térképe igen nagy forrásértékkel és pontossággal bírt volna. Sajnos azonban – mint utaltunk rá – ez a térkép nem készült el. A csaknem ugyanekkor zajló, szintén országos kiterjedésű ún. első katonai felmérés Veszprémre vonatkozó lapja 1783-ban készült.³⁴ Ez a térkép az iméntinél kevésbé informatív. A város kiterjedését nagyjából ahhoz hasonlóan mutatja, de részleteiben kevésbé kidolgozott. Egyetlen új információ a Tapolca felé vezető út megváltozott nyomvonala, amely már nem a Csermák-lépcsőn visz felfelé, mint korábban, hanem a mai út vonalán. A térképen pontosan azonosíthatók a Séd menti malmok.

Szintén a 18. század végére tehető Tumler József évszám nélküli térképe, vagy inkább vázlatos rajza.³⁵ (3. kép) Mint a címéből is kiderül, a térképen a veszprémi határ ábrázolásán volt a hangsúly, amelyet a jövőben három nyomásban kívántak művelni. A város ábrázolása kevésbé pontos, mint a Kovács-féle térképen, az árnyok sem felelnek meg a valóságnak. Ha nem tévedünk, ezen a rajzon már látható a jeruzsálemhegyi református templom, és ez a tény egyben datálja is a térképet annyiban, hogy 1784 után készült. Mindhárom 18. század végi térkép megerősíti, hogy a város határa Szentkirályszabadja felé a mai kórház tömb északi vonaláig terjedt csupán.

Összességében elmondható, hogy a 18. századból fennmaradt metszetek és térképek, ha minden részletükben nem is mutatják a valóságos városképet, egymás információit megerősítve, fontos dokumentumai a korabeli város topográfiai jellemzőinek.

Összeírások

A város 18. századi fejlődését és növekedését a lakosság és a házak összeírásainak adatai alapján is végigkövethetjük. Kiindulópontként vegyük szemügyre az 1696-os országos összeírás városi adatait, amelyek a Heister-féle 1704. évi pusztítás előtti állapotot mutatják.³⁶ Adataiból nem csak a népességszám nagyságrendjére következtethetünk, hanem – mivel adóösszeírásról van szó, az adó tárgyát képező – házak száma is megállapítható. Az összeírás nem tartalmazza az egyházi épületeket és a földesúri tulajdonban lévő jobbágyházakat, ennek kö-

vetkeztében a korabeli Veszprém házainak pontos számát nem ismerjük meg, de a későbbi forrásokkal összevetve képet kaphatunk a város növekedéséről. A lakosság jelentős részét a végvári katonaság tette ki, akik szinte kivétel nélkül saját házat bírtak a városban, összesen 238-at. A kapitányoknak a várban volt házuk. A polgári lakosságot külön írták össze, akik a várban összesen 61 házat birtokoltak. Ezeken kívül a vár területén egyházi épületekkel is számolhatunk. A házak nagy száma arra utal, hogy azok többsége a barokk újjáépítést megelőzően kicsi volt. Jellegükre a korból a vár déli végén fennmaradt, még ma is látható házak, vagy az 1757-ben, a piaristák várbeli telkeire vonatkozóan lefolytatott tanúkihallgatás jegyzőkönyvéhez csatolt rajzon látható, négy, földszintes, falusias jellegű, Térj meg utcai ház alapján következtethetünk.³⁷ A viszonylag kis kiterjedésű, a várhegy körül tömörülő városrészekben további 207 adózó házat írtak össze. Ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság egy része nemes volt, és adózás alá nem eső házzal rendelkezett, akkor a korabeli város váron kívül elterülő részein mintegy 460–480 házzal számolhatunk. Ezeket az adatokat a csupán jelzésértékű metszetek információival összevetve, apró telkeken kis házak sűrű hálózatát kell elképzelnünk. Az összeírásban szereplő nevek alapján Veszprém város 17. század végi lakossága túlnyomórészt magyar etnikumú volt.

Mivel a 18. század folyamán készült városi összeírásokat eltérő céllal vették fel, adataik összevetése nem minden esetben lehetséges. Legtöbbjük adóösszeírás, amelyekből hiányoznak az adómentességet élvező csoportok. Az adózók esetében pedig nem minden családfő rendelkezett saját házzal, a lakosság egy része házatlan zsellér volt. Így ezek az összeírások nem alkalmasak a városi házak, a lakóépületek pontos számának megállapítására. A 18. századból fennmaradt első összeírás, amelyben az adózás alá eső házakat is összeírták, az 1728-ban készült országos adóalap összeírás volt.³⁸ Ebben 177 házat és 164 kunyhót írtak össze a város területén található 24 adóköri körzetben, azaz polétában. A 341 lakóház jóval kevesebb, mint a 30 évvel korábban összeírt adózó házak száma. Ez még akkor is feltűnően kevés, ha tudjuk, hogy 1704-ben a város nagy része leégett. Mivel a házak pontos száma nem állapítható meg, inkább azok jellegére hívjuk fel a figyelmet. Az ingatlanok csaknem fele nyomorúságos, az összeírásban kunyhónak nevezett házikó volt. Minden bizonnyal favázás, sövényfalú, náddal, vagy rozsszalma zsúppal fedett házakat kell elképzelnünk.

A század első felében adózás céljából készült összeírások nem tartalmazzak utcaneveket. Ezért is jelentős számunkra az 1749-ben végrehajtott, a püspöki városrészre kiterjedő földesúri adóalap összeírás, amely elsőként vette számba a házakat utcák szerint és őrizte meg számunkra a korabeli utcaneveket.³⁹ A házjegyzék minden jogállású (nemes, polgár és nem nemes) lakos házat számba vette. A házatlan zselléreket is összeírták annál a háznál, ahol laktak *ibidem* megjegy-

33 Hungler 1988. 176–177.

34 Az első katonai felmérés térképeit a bécsi hadilevéltár (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv) őrzi. Kiadása: Az első katonai felmérés. DVD rom. Arcanum, 2004.

35 VeML XV.II.a T 582.

36 VeML V.102.h Dikális összeírás, 1696. Kiadva: Boross 2002.

37 Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém) Történeti Adattár: 6893/1929.

38 VeML V.101.c. Fasc. II. nr. 90.

39 VeML V.102.h: Conscripção dominalis civitatis episcopalis Veszprém in anno 1749 peracta.

zéssel jelölve. Az összeírtak nevei közül kiszűrve a zselléreket, 538 házat számoltunk össze. A váron kívül összesen kilenc utca azonosítható be név szerint, így az ott elhelyezkedő házak száma is rekonstruálható. A megnevezett utcák így következnek: Varga utca: 19 ház, Kádártai sorompó utca: 10 ház, Bohém-völgye utca: 25 ház, Kűhánys utca: 61 ház, Vásárállás utca: 77 ház, Nagy másként Piarci utca: 93 ház, Vár: 35 ház (ezek közt található a püspöki palota is), Horgas utca: 20 ház, Vámosi sorompó utcái: 153 ház, Hosszú utca: 45 ház.

A házak elhelyezkedése a püspöki városrész beépültségét és kiterjedési irányát is jól mutatja. A várbeli házak száma a fél évszázaddal korábbihoz képest csaknem felére csökkent. Ez mutatja részben a házak jellegének megváltozását, másrészt a század második felére tehető meghatározó építkezések előtti helyzetet, amikor a belső védelmi rendszer, illetve az ahhoz kapcsolódó épületkonglomerátum felszámolásával reprezentatív építkezésekre alkalmassá tették a területet. A várhegyhez csatlakozó régi utcákban (Buhim, Horgas) a foghíjak beépítésén túl, további építkezésekre nem volt lehetőség. Ezt mutatja a házak kisebb száma is. A Piaci utcában nagyszámú ház állt ekkor, amelyekhez az összeírók minden bizonynyal a Piac tér házait is hozzásorolták. A város e részére is elmondható, hogy az összeírás még az építkezések előtti állapotot mutatja, sok apró házzal. A házak tulajdonosainak többsége iparos volt. A ma is álló régi épületek a 18. század vége felé, valamint a 19. század elején épültek.

Mivel 1749-ben a káptalani városrésztől hasonló összeírás nem készült, a város teljes házállományáról nem rendelkezünk pontos adatokkal. Az mindenestre látszik, hogy a káptalani rész ekkor még kevésbé épült ki. Az ott álló házak számát 350-re becsülhetjük. Nyolc évvel később, 1757-ben Padányi Bíró Márton püspök a teljes városi lakosságról lélekösszeírást készíttetett. A várból kiinduló összeírás házanként vette számba a benne élőket. A város területén ekkor 921 ház állt, beleértve a középületeket is.⁴⁰

A városról készült II. József-kori kataszteri felmérés nagy fogyatékosága a térkép hiánya. Fennmaradt azonban a házak és a belterületi kertek számbavétele is. Az összeírás ezúttal is a várból indult ki, amely erre az időre csaknem teljesen a mai formájában kiépült állapotot mutatja. Ezzel is összefügghet, hogy ekkorra már valamiféle számozás is rögzült, illetve az ekkor kapott kataszteri szám a későbbi felmérésekig használatban volt. 1787-ben például a ferences rendházat 11-es számon regisztrálták, és mivel az épülettől a vár északi vonaláig változás nem történt, az 1857-es kataszteri felmérés házjegyzékében is ezen a számon találjuk.⁴¹ További házak esetében is fellelhető egyezés mellett megemlítjük a Padányi Bíró Márton által építtetett vármegyeháza épületét, amely 1787-ben 19-es, hetven évvel később pedig 20-as számon szerepel a házjegyzékekben. A várból leérve a házak sorrendjében az időközben történt építkezések miatt egyre kevesebb megfeleltetésre van lehetőségünk, így az 1857-ben készült térképen is

egyre kevesebb házat tudunk elhelyezni. Az összeírás tisztázata szerint Veszprém város területén 1787-ben 1243 épület állt.⁴² Ezekhez összesen mintegy 850 kert csatlakozott, amelyek közt találunk közkertet, gyümölcsöst, veteményes kertet. A várbeli épületek legtöbbször, beleértve az egyházi épületeket is rendelkezett valamiféle kerttel: említésre került a piaristák, a ferencesek, a szeminárium kertje, a kanonoki házak és Havranek orvos kertje is.

A magánházakhoz csatlakozó kertek legtöbbször veteményes kert volt. A város területén a vármegyének szedreskertje, a városnak közkertje volt. A szedreskert mellett a vármegyei kvártélyháznak veteményese volt. A *Koma-kút felé vezető utcán* volt a püspökség szérús kertje, ahol a kasznár háza és egy tyúkház állt, a Vámos felé vezető utcán pedig a gyümölcsöskertje. Szintén a kertek közt írták össze a keresztények és a zsidók temetőjét.

A mai megyeháza helyén és a tőle délre húzódó telkeken állt a vármegyei kvártélyház, a „*kamara contralor*”, azaz királyi kamarai kirendeltség épülete és a sóház. Ha összevetjük a lélekösszeírás és a II. József-kori felmérés adatait, azt látjuk, hogy harminc év alatt 320 új épülettel gyarapodott a városi ingatlanállomány. Átlagot vonva, az építkezések intenzitásáról is alkothatunk némi fogalmat, mely szerint ebben az időszakban évente mintegy tíz új ház épült a városban. A városi lakosság 30 év alatt 4900 főről 7346 főre növekedett.

A fenti három, 18. századi városi összeírás mellett további, egymástól eltérő jellegű összeírások is fennmaradtak, amelyek házakra vonatkozó adatokat őriztek meg. Mivel a városi lakosság jogait és az ingatlanforgalmat alapvetően meghatározták a földesúrral kötött egyezségek, szerződések és az urbárium, ezek újrászabályozásakor az adó alá eső tárgyak pontos meghatározása érdekében szükség volt az idők során beállt változások megvizsgálására. A házak esetében az adómentesség érvényességét, vagy azok kiterjesztését vizsgálták, ezért több olyan összeírás is fennmaradt, amely az Esterházy Imre püspök által kiadott privilégium, illetve 1744 és 1808 között eltelt idő alatt adózó kézből nemesi tulajdonba jutott házakat tartalmazza, megjelölve a korábbi és az aktuális tulajdonost, továbbá a jogállás megváltozásának pontos okát (házasság, öröklés, vásárlás).⁴³ Ezek a jegyzékek sajnos egyetlen esetben sem tartalmaznak utcanéveket, vagy egyéb olyan adatot, amely alapján a házak elhelyezkedésére következtethetnénk.

Az 1769-ben készült úrbéri összeírás felsorolja a házzal bíró nem nemes városi lakosságot, különválasztva a püspöki, illetve a káptalani városrészen lakókat. A várban található polgári tulajdonban lévő házakat szintén külön írták össze. Ekkor hat ilyen ház állt a várban. Tulajdonosaik: Rigó József, Fux János, Kis András, Czeczi Antal, Borbély Pál, Polányi Ferenc. A város területén 33 püspöki és 31 káptalani tulajdonú ház volt, amelyben nemesek laktak. Nemesek által

40 Kiadta: Nagy B. 2012.

41 VeML XV.14.

42 A KSH által kiadott összesítés szerint 1218 ház, 1638 család, 7346 fő, ebből 471 nemes, 457 polgár, zsellér 958 (férfit). *Az első Magyarországi népszámlálás* 1960. 246–247.

43 VeML V.102.h. Az 1744–1808 között adózó kéz alól nemesi kézre jutott fundusok feljegyzése, 1808.

bírt nemesi státuszú, azaz nem adózó ház ekkor 28 volt a püspöki városban és 9 a káptalani részeken. Tulajdonosaik valóban a város meghatározó családjai voltak: Tallián, Véghely, Perczel, Simoga, Babocsay, Jursics, Berken, Miskei, Hajba, Thorma, Csonka, illetve Roboz, Tamassa, Körmendi, Fejes, Hampasz. Mindkét városrészben összeírták azokat a nemeseket, akik városi polgártól vásárolt házban laktak, számuk a káptalani részen, azaz a Tizenháromvárosban jóval kisebb volt, mint a püspöki városrészen.⁴⁴ Mindezek visszamenőleges megvizsgálására többek közt azért volt szükség, mert tulajdonosaik személyes adómentességükre hivatkozva ki akartak bújni a városi adózás alól. Az úrbéri iratok forrásértéke jelentős, hiszen az átláthatatlan és folyamatosan megkérdőjelezett úrbéri viszonyok tisztázásához nyújtottak segítséget. Adataik a mi szempontunkból azonban csak a házak egyéni történetének feltárásában szolgálhatnak segítségül, illetve – lemondva a teljes városra vonatkozó következtetések levonásáról – a városi ház-birtoklás státusbéli hátterére vetnek fényt.

Figyelembe véve az építkezések becsült intenzitását, a 18. század legvégén Veszprém területén 1370–1400 épülettel számolhatunk. Egy évszázad alatt tehát a város beépült területe 2,5–3-szorosára növekedett.

Utcák-házak

Magyarországon a kora újkori városokban a kialakult utcák névvel való azonosítása, valamint e nevek rögzülése hosszú folyamat volt. A nevek általában az utca valamely sajátossága, a benne lakók szakmája, etnikai jellemzői, az utca földrajzi viszonyai, vagy egyéb jellegzetességei alapján alakultak ki. Ez tehát nem volt tudatos névadás, sokkal inkább a köznyelvben rögzült névhasználat vált később utcánévvé. Az utcákban található házak, hacsak kataszteri felmérés nem történt, nem rendelkeztek számokkal. Az összeírásokban szereplő számok csupán a város házainak az összeírás készítése során adott sorsszámát jelölték. Az összeírások a város teljes házállományát egy egységként kezelték, nem szakaszolták utcánként a házak számozását, hanem folyamatos számozással látták el azokat. Az első fennmaradt veszprémi összeírás, amely rögzült házszámokat tartalmaz, az 1850-ben készült adóalap-összeírás.⁴⁵ Az itt szereplő számok megfeleltethetők az 1857-es kataszteri felmérés házjegyzékében szereplő számokkal, amelyek egészen 1907-ig voltak használatban. Ekkor, a 20. század elején kaptak a város házai új számokat, mégpedig az addig kialakult városi utcák szerint, azaz utcánként 1-el kezdődő számot. Az ekkor készült házjegyzék a régi és az új házszámot is szerepelteti.⁴⁶ Utóbbiak egészen a II. világháború végéig érvényben voltak és az 1947-ben készült Nagymihályi-féle térképen is szerepelnek.⁴⁷ (5. *kép*) Mindezek és a 20. század első

felében készült házjegyzékek segítségével egy évszázadra visszamenően térképre vetíthetők a házak és megismerhetők tulajdonosaik. Veszprém város házainak utcánkénti azonosítására tehát csak a 20. század legelején került sor.

A város, a teljes 18. század folyamán, telekkönyvi szempontból rendezetlen maradt. Sem Padányi Bíró Márton, és 1748-ban a vármegye sem tudta elérni, hogy az általa delegált mérnök felmérje a várost. Az adóztatás rendje sem utcánként, hanem poléta-körzetek szerint haladt. Egyedül a fent elemzett 1749. évi összeírás vette számba utcánként a házakat. Így a 18. századi Veszprém utcáit és a használatban volt utcaneveket a legkülönbözőbb forrásokban elszórt adatok alapján lehet csak összegyűjteni. A forrásokban előtűnő helymegjelölő neveknek csak egy része vonatkozik egy konkrét utcára, egy részük pedig körülírás, amelynek segítségével az adott részt, ami lehetett több utcányi is, beazonosították.

Az alábbiakban először az 1749-es összeírásban szereplő utcákat vesszük számba, kitérve a más forrásokban rájuk vonatkozó említésekre is, majd számba vesszünk minden további utcát, amelyre a 18. századra vonatkozóan adatot találtunk.

Vár

Veszprém település magja a magaslatra épült vár volt. Minden tekintetben viszonyítási pont, ahonnan a városi összeírások is kiindultak. Védelmi funkciójának megszűntével a 18. század során következtek be területén a legnagyobb változások, mai utcakepe is ekkor alakult ki. Egy belső védelmi rendszer korábban a várat két részre osztotta, amelyek között egy erődített kapun keresztül lehetett közlekedni. A vár belső részéről 1572-ből maradt fenn rajz, Giulio Turco mérnöki felmérése. Ezen jól látszik a belső vár védelmi rendszere, a belső kapu és bástya rajza, valamint az épületek elhelyezkedése és a korábbi székesegyház.⁴⁸ A várbeli helyet többnyire *in arce*, vagy *Platea arcis* megnevezéssel találjuk a forrásokban. A *Térj meg utca* közvetlenül a belső várfal déli részén futott a várfal és a szomszédságában álló házak 1750-es évek végén történt elbontásáig. A század közepére a vár területén kialakult egyetlen utca neve *Platea communis* vagy *Platea publica* volt.

Az ismertetett 1696-os összeírás a jelenlegi házak számánál még jóval többet vehetett számba, s a házak többsége ekkor még magánkézben volt. A 18. század folyamán végbement birtokosváltás a vár teljes átalakítását, az épületek kicserélődését eredményezte. Ebben meghatározó volt a püspök és a kanonokok rezidenciaépítése, a betelepülő szerzetesrendek templom- és rendházépítései, amelyek érdekében nagyarányú telekrendezést is végrehajtottak. Az 1696-os összeírásban szereplő háztulajdonosok, illetve örököseik többségének várbeli

⁴⁴ VeML V.102.h. Úrbéri összeírás, 1769.

⁴⁵ VeML V.142.f

⁴⁶ VeML V.177. Veszprém város házjegyzéke, 1907.

⁴⁷ VeML XV.11.f

⁴⁸ A rajzot közli: Korompay 1957. 35.

házait fokozatosan felvásárolták vagy megváltották az egyházi intézmények és rezidenciák számára, így a polgári lakosság csaknem teljesen kiszorult a vár területéről. Az egykori várórség a vár 1704-es leégése és a Heister által elrendelt 1710. évi kiűzetés után, a földesúri jogait fokozatosan visszaszerző püspök térnyerése folytán már nem építette újjá romos házait, hanem alacsony áron értékesítette a szabad telkeket kereső katolikus intézményeknek.

A török korban a református egyház a vár külső részén egykori püspöki tulajdonban volt telkeket szerzett, ahol templomot, iskolát és lelkészlakot épített. A mai bírósági épület helyén állott intézményeiket 1717-ben kényszerültek feladni. Templomukat rövid ideig a betelepült piarista rend használta, a többi épületet a katonaság.⁴⁹ Később a használaton kívüli épületek romossá váltak, telküket a század közepén felépülő vármegyeház céljára építették be.

A székesegyház Esterházy Imre püspöksége idején, 1723-ban épült át barokk stílusban. Ekkor még környezetéből nem bontották el a régi házakat.⁵⁰ Az első nagyobb szabású építkezés a vár észak-nyugati végén kezdődött, ahol Körmendy Imre örkanonok háza még 1725 előtt épült fel.⁵¹

Az első nagyobb tereprendezésre Acsády Ádám püspök idején került sor, amikor 1733-ban a püspöki palota építéséhez a belső várfal egy részét és a régi királyi palota körüli házakat elbonttatta és építőanyagukat felhasználta. A mai palotánál kisebb épület környezetét megtisztították és üresen hagyták.⁵² Ugyanabban az évben épült fel a palotával szemközt a későbbi püspök, Bíró Márton háza, aki mint éneklőkanonok az egykori Roboz és Vég helyi családok házainak helyét részben erőszakkal szerezte meg. A mai Szaléziánus épülete 1772-ben Giczey István kanonok emeletráépítésével nyerte el mai formáját.⁵³

A következő nagyobb építkezés is Bíró Márton nevéhez kötődik. 1741-re újjáépíttette a nagypréposti házat mai barokk formájában.⁵⁴ A püspöknek egyébként is meghatározó szerepe volt a vár mai arculatának kialakításában. Egyéniségéből és elszánt egyházszervezői munkásságából, amellyel a pusztulás után egész egyházmegyéjében korszakos építkezésbe kezdett, egyenesen következett a veszprémi vár ehhez méltó kiépítése is.

1749-ben még a vár belsejében is álltak polgári tulajdonú házak: Snajder János varga, a püspöki komornyik és Francz Mihály varga háza. Mellettük állt a püspöki kocsmaház, azaz a korábbi Könczöl-ház. Ezek a mai plébániaépület és a tőle délre, illetve északra álló házak helyén sorakoztak. Tulajdonjogukat a püspök foglalással és megváltással szerezte meg, és egyházi célra hasznosította őket. A mai plébánia azonban már csak halála után épült fel.

A Snajder-házat átalakítva Bíró Márton a rokonainak adományozta, később

ennek helyén épült fel a plébánia déli szomszédságában álló kanonoki ház. Ettől délre a volt református telkek vonaláig további hat ház állt, amelyek többsége kézműves iparosok tulajdonában volt. Dél felől az első házat Kőműves, azaz Tietharth József építőmester püspöki engedéllyel építette.⁵⁵ 1905-ben, a mai bírósági épület építésekor elbontották.

A püspök talán legjelentősebbnek mondható építkezése a Szentháromság-szobor felállítása és az ennek érdekében végzett tereprendezés volt. A szobor helyén még a 17. századból származó házak álltak, amelyeket a püspök elbontatott és 1750-ben ünnepélyesen felszentelte a teljes egészében kőből faragott remekművet.⁵⁶

Az 1749-es összeírás szerint az ún. oszlopos kanonokoknak lakhelye, önálló háza volt a várban (*prépostság, custosság, lectorság háza*), ezeknek azonban csak egy része volt saját tulajdonban. Egyedül Lenthay István kanonok rendelkezett saját házzal a mai szemináriumépület helyén. Ezek a korábbi évtizedek során visszaszerzett épületek voltak, amelyek nem minden esetben feleltek meg a barokk kori reprezentáció igényeinek. Emellett a házak tulajdonjogát illetően is – különösen Bíró Márton püspöksége idején – folyamatos vita állt fenn a püspök és káptalana között. A viszonyok tisztázása után kezdtek a kanonokok saját palotákat építeni. Az első ilyen a Dubniczay István éneklőkanonok részre 1751-re felépült kanonoki ház volt, az egykori Roboz- és Karácsony-ház helyén.⁵⁷

Bíró Márton főispánsága idejére esett az állandó vármegyei székhely, tehát a vármegyeháza felépítése is. Az egykori református intézmények telkeit a püspök átengedte az új megyeház céljára, amely 1754–1763 között épült fel. Ezt az épületet 1905-ben bontották el, helyén a mai bírósági épületet találjuk. A megyeház építésével egyidejűleg vele szemközt, a mai ügyészségi épület helyén felépült a vármegye kocsiszínje, amelyet szintén 1905-ben bontottak el.⁵⁸

A 18. század második felében a vár területén még nagyobb horderejű építkezések indultak. Az új püspök, Koller Ignác kinevezése után nem sokkal megkezdődött az új püspöki palota tervezése. A szűk telkekre Fellner Jakab építész egy arányos, nagyvonalú és a korábbi rezidenciánál méltóbb lakhelyet tervezett. Az építkezés 1765–1775 között folyt. Ezt követően épült fel a palota déli szomszédságában ma is álló épület.⁵⁹

Fellner Jakab egy másik épületet is tervezett a vár területén. A Tietharth-háztól északra álló két ház helyére Kiss Pál nagyprépost a piarista gimnázium nemesi származású diákjai számára konviktus épületet terveztetett. Az 1770-ben építeni kezdett épületet végül 1778-ban az idős egyházmegyei papok otthonaként szentelték fel.⁶⁰

49 Lukcsics–Pfeiffer 1933. 39–40., Jakab 2010. 106.

50 A székesegyház építészettörténetéről legutóbb: *Centenáriumi album* 2010. és *Aedes Jubilat* 2011.

51 Lukcsics–Pfeiffer 1933. 110–111.

52 Uo., 92.

53 Uo., 92–94.

54 Uo., 94–100.

55 Lukcsics–Pfeiffer 1933. 120, 122–123.

56 Uo., 104–110.

57 Uo., 119–120.

58 Uo., 111–118.

59 Uo., 125–147.

60 Uo., 147–151.

Az 1711 óta helyreállított, majd megszakításokkal folyó egyházmegyei papnevelés számára a várban nem volt önálló épület. A papnövendékeket a vár területén álló különböző egyházi épületekben oktatták. Amikor Bíró Márton 1745-ben újra beindította a papképzést, erre a célra az Acsády Ádám által épített püspöki palotát engedte át, majd 1754-ben a maga által építtetett kanonoki házba helyezte át a kispapokat. Innen később Lenthly István kanonoki házába költöztek a későbbi szeminárium telkére. A kanonok végrendeletében a szemináriumra hagyta a házat. Ennek helyén 1773–1782 között épült fel a papnevelde.⁶¹

A várban szerzetesrendek is megtelepedtek. A jezsuiták csak ideiglenesen szereztek házat, a mai Szentháromság szobor helyén állott két ház egyikét. Legkorábban, még a török időkben, Sennyei István püspök idején a ferencesek jutottak egy házhoz, amely a mai préposti ház szomszédságában állt. 1681-ben a székesegyház nyugati bejáratával szemközt álló egykori Gorup-házat vásárolta meg részükre a püspök. 1686-ban és a következő évben a rendháztól délre álló Vaszari- és Takács-féle házat vásárolták meg, előbbi kápolnává alakították. A házak az 1704-es tűzvészben leégtek. 1718-ban megvásárolták a kápolna mellett álló Orosz-féle házat. Ezeken a telkeken 1722-ben kezdték el a kolostor felépítését, barokk templomuk 1730 körül épült fel. A régi kolostort 1770–1776 között újjáépítették. A torony nélküli barokk templomot a 20. század elején neoromán stílusban kívülről átépítették és tornyot húztak fel hozzá, a barokk templombelső azonban megmaradt.⁶²

A piarista rendet Volkra János 1711-ben hívta a városba. A ma álló rendi épületkomplexum azonban csak hosszan elhúzódó telekcserék és folyamatos költözködés után birtokukba került telkeken épülhetett fel, melynek záróakkordja a templom 1836-ban történt felszentelése volt. A rend veszprémi letelepedése utáni évtizedek állandó, égető kérdése volt a piaristák intézményeit befogadó hely megtalálása, ahol felépíthetik rendházukat, iskolájukat és templomukat egyaránt. A török és a Rákóczi-szabadságharc után a veszprémi várba visszatérő intézmények, a káptalan, a püspökség és a vármegye intézményeinek elhelyezése egyre sürgette a vár alkalmassá tételét ezek befogadására. A számos építkezési érdekének összeegyeztetése igencsak befolyásolta a piaristák várbeli helyzetét. Mai rendházuk felépítését megelőzően számtalan helyen laktak a várban. Az a tervük, hogy minden intézményük egy helyen legyen, végső soron csak a XIX. század első harmadára valósult meg. Az ok az volt, hogy már letelepítésükkor, de a következő időszakban is, mindig a várban éppen üresen álló házhoz, illetve telekhez jutottak hozzá, nem pedig tervszerűen megépített intézményekhez. A belső vár szűk és sűrűn beépített volt, egybefüggő nagy telek megszerzésére ott nem lehetett reményük a piaristáknak. Az első években az egykori református egyházi épületeket használták. Ezt követően 1714-ben a mai gimnázium telkén álló Húsvét- vagy Roboz-házat vette bérbe számukra a püspök. Pár év múlva

megvásárolták az ettől északra, a mai templomuk helyén álló Nagy-Vitéz-házat, amelynek helyén 1731-ben felépítették iskolájukat. Ezt az épületet 1762-ben kápolnává alakították, majd az új templom építésének megkezdésekor, 1828-ban azt is lebontották. A következő években megszerezték az iskolától délre álló Márki Imre-féle házat, valamint Könczöl Anna romos házat. A tulajdonképpeni rendházuk a Drávecz-ház helyén állt egykori Babocsay-ház volt egészen 1740-ig, amikor a Könczöl-telken felépült az új rendház. A rend szándéka az volt, hogy az általa működtetett intézmények épületeit (templom, rendház, gimnázium, szeminárium) egymás szomszédságában építse fel. Ez a szándék és a várbeli telkek adottságai nehezen voltak összeegyeztethetők és évtizedekre elnyújtották az építkezések menetét. Törekvésük leginkább Bíró Márton terveivel ütközött, akivel a várfal déli oldalán Acsády püspöktől szerzett telkeik ügyében 1757-ben perbe bonyolódta. E per mellékleteként készült Tietharth József kőműves helyszínrajza a piaristák telkeiről, amelyen még látszik a belső várkapu és a várfal egy része, továbbá a már említett Térj meg utcai házak. A perben felülkerekedő püspök a Térj meg utca és a püspöki palota közti területet végleg elvittatta a piaristáktól, így a végül beépítésre kerülő telkeik északi határa mai templomuk északi vonaláig húzódott. 1769-ben a rendházat dél felől egy újabb szárnyal egészítették ki. 1773-ban nekifogtak a gimnázium felépítéséhez, melynek első periódusa 1778-ra készült el.⁶³

A vár északi része mai formáját a 18. század második felében nyerte el. A szemináriummal szemben épült fel Drávecz József olvasókanonok palotája, a korábbi Babocsay-ház helyén, amelyet az 1749. évi összeírásban lektorság házaként említenek. Ezt a házat 1768-ban a kanonok elbontatta és a helyén 1775-re épült mai formájában az épület.⁶⁴ A Drávecz-ház és a ferences kolostor között 1772-ben épült meg Tejfalusy kanonok háza.

A század utolsó harmadára a vár csaknem teljes területén kicserélődtek a házak és tulajdonosaik. Csupán a várhegy déli végén maradt hírmondóként néhány olyan ház, amely megőrizte a 17–18. század fordulójának állapotát. 1749-ben ezen a területen álló házakban főként kézművesek laktak. A keleti oldalon Luka Ferenc nemest írták össze. A nyugati oldalon több apró ház állt, amelyek közül mára csak három maradt meg. Ezekben a házakban lakott és működtette iparát Burchard Mátyás szítás, Engszler János ács, Csizmazia Lukács csizmadia, Rigó Ádám borbély, Neuman Antal kapcakötő, Anteszner József képipró, Ettei István könyvkötő, Végh Szabó Mihály szabó, Komáromi Pál csizmadia, Gubránszky István ötvös és Berkeny Ádám asztalos.⁶⁵ E házaktól északra fekvő telken állt 1749-ben Simoga György csizmadia háza, akinek ügyvéddé lett fia 1798-ban valóságos palota építésébe kezdett. A ma is álló pompás épületet (Csikász galéria) 1804-ben Hornyik János kanonok megvásárolta és a ház hosszú időre egyházi

⁶¹ Uo., 151–157.

⁶² Uo., 157–161.

⁶³ Jakab 2010. 113.

⁶⁴ Lukács–Pfeiffer 1933. 176–178.

⁶⁵ VeML V.102.h: Conscriptio dominalis civitatis episcopalis Veszprém in anno 1749 peracta.

tulajdonba került.⁶⁶ A Simoga-házzal szemközt két korábbi telekre épült fel 1775-ben Havranek vármegyei orvos háza, amely korabeli formáját megőrizve maradt fenn korunkig.⁶⁷ A 18. századi várbeli építkezések talán utolsójaként épült fel az Agg papok-házától délre eső telken az ún. kis ház, amely a forrásokban parva domus néven szerepel. A fazsindelyes egyemeletes ház a 20. század elején, a törvénytörvényes építkezések során bontották el.⁶⁸

A váron kívül (6. kép)

A *Piac tér* északkeleti oldalán, a várkapu előterében, a 17. század legvégén keretek voltak, amelyek a vár védelmi funkciójának megszűnése után fokozatosan házakkal épültek be. A Tűztorony szomszédságában kezdődő teret az 1749-es összeírásban forum (*a foro*), azaz piac megnevezéssel találjuk. Az itt összeírt házakat nem tudjuk lokalizálni, ma már egy sem áll közülük. A mai Óváros tér nyugati oldala a 18. század második felében épült be. Az Ostrom-lépcsőtől dél felé a Pósa-házig álló három ház az előbbi előtt épült. Földszintjeiken – akárcsak ma – boltok működtek, emeletük lakóházként funkcionált.

Nem tudjuk pontosan, a téren hol állt a Perczel-ház, amelytől kiindulva dél felé számították a *Piaci* vagy *Nagy utcát*. A város fő utcája valószínű piacként működött, forgalma igen nagy volt, akárcsak az itt elhelyezkedő házak száma, amelyek többségét bolthelyiséggel vagy műhellyel kell elképzelnünk. 1749-ben 13 szabót, 12 csizmadiát, 9 szűcsöt, 7 vargát, 6 gombkötőt, 5 takácsot, 4 lakatost, 4 csutorást, 2 gerencsért, 2 könyvkötőt, 2 kovácsot, 1 bognárt stb. írtak össze.⁶⁹ A nagy forgalom az utca folyamatos karbantartását igényelte, amit csak 1764-ben kezdtek kikövezni a városi *flaszter-májszter* vezetésével. A kövezést a Jursics-háznál kezdték.⁷⁰ Az egykori 18. századi épületek később eltűntek, helyükre és a még beépítetlen részekre a 19. században épültek új házak. Az egyetlen ma is álló 18. századi ház a mai Rákóczi és Vas Gereben utca sarkán található ún. Matulka-ház, amelyben a 18. század folyamán a városháza székelt. Az utca Buhim fölötti, keleti oldala – az ábrázolások szerint – valamivel korábban épült be, mint a szemközti oldal. A Fekete Sas patika épületének északi oldalán a Buhim utcára vezető lépcső említésével 1810-ben találkozunk, amikor a bal oldalán álló „közönséges bál-házra”, azaz Langer Ferenc órásházára emeletet húztak, ami átnyúlt az utcaféleként megnevezett lépcső fölött. A völgy felé vezető közlekedő minden bizonnyal már a 18. században is funkcionált, a lépcsőt 1796-ban építették.⁷¹ Az 1740-es évek városi ház adásvételi iratai is tanúsítják, hogy ez az utca ingatlanforgalom tekintetében is kiemelkedő volt. A szerződők közt

többnyire iparosokat találunk, akiknek házai megnevezésekor a szomszédos házak tulajdonosait is megismerhetjük, de a házak térbeli elhelyezkedésére sajnos nem következtethetünk. (7-8. kép)

A *Buhim* vagy *Bohém utca* 1706-ban jelenik meg a forrásokban.⁷² Kiépülése és forgalma a völgyben folyó Séd és a mellé települt bőrsők miatt volt jelentős. A 18. században is többnyire iparosok lakták. 1766-ban kövezték ki. Az utcában lakott Laitemberger Konrád fésűsmester, emiatt a forrásokban néha Fésűs utcaféleként fordul elő. 1749-ben 25 házat írtak itt össze. Az utca bal oldala a terepviszonyok miatt kevésbé volt beépítve, ezen a részen többnyire kerteket találunk.

A völgy aljában, a várhegy alatt futott a *Tobak utca*. Az 1749-es összeírásban szereplő *Varga utca* beazonosítása nem egyértelmű, azonban Hungler József ezzel a Séd mellett futó utcával azonosítja, ahol ekkor 19 házat írtak össze.⁷³ A Tobak utca 1732-ben fordul elő először a forrásokban. A II. József-kori felmérésben Tobakos néven találjuk.⁷⁴

A Piac tér nyugati házsora mögött húzódott a *Horgas* vagy *Görbe utca*. Emelítését már Bél Mátyás munkájában is megtaláljuk.⁷⁵ 1749-ben itt 24 házat írtak össze, ebből 12 iparos tulajdonában volt.⁷⁶ Az utcát 1768-ban kövezték ki.

A házak nagy száma miatt az összeírók által Vásárállás utca néven azonosított utca alatt minden bizonnyal nem csak a mai Kossuth Lajos utcát kell értenünk, hanem a Cserhát egy részét is, annál is inkább, mert a városnak ezen a részén ekkor még majorokat és két juhász házat is összeírtak. Az utcafélek és lakóinak társadalma is csak a század vége felé változik meg, ekkor jelennek meg a boltok és az iparosok műhelyei. A 18. század közepén még kevés iparost vagy kereskedőt találunk itt, azonban a városi ingatlanforgalom egyre nagyobb számban kezd erre a területre fókuszálni. A házak közt találunk fából és kőből épültet egyaránt. A vásári forgalom élénkülésével párhuzamosan ez az utca a város második főutcájává lépett elő, 1782-re „flastromozták”, majd folyamatosan karban tartották. Az utca 18. századi épületei közül mára már egy sem maradt meg. 1793-ban említik a vásárállási Kőképet, amely egészen a régi Cserhát városrész 20. századi elbontásáig sűrűn beépült utca volt.⁷⁷

A *Vámosi sorompó* utcái, vagyis inkább a városból Vámos felé kivezető utcák által határolt terület északi vége valószínűleg a Kapuváry-ház vonala, keleti irányban a mai Megyeháza vonala volt. Ezt a részt a forrásokban *Koma kútra menő utcának* is nevezik. A házak nagy száma miatt valószínűsíthető, hogy e két épület vonalától a Jeruzsálemhegyig és a vámosi országútig terjedő területet

66 Lukács–Pfeiffer 1933. 180–182.

67 Uo., 178–179.

68 Uo., 182–183.

69 VeML V.102.h: Conscriptio dominalis civitatis episcopalis Veszprém in anno 1749 peracta.

70 Véghegy 1886. 275–276.

71 Uo., 283., 296–297.

72 Véghegy 1886. 293.

73 Hungler 1988. 171.

74 VeML V.102.h Veszprém és a jutasi, csatári és baláczai pusztákon fölmért fundusok individuális árkusainak extractusa. Summarium Vesprimiensis, 1789.

75 Bél 1989. 99.

76 VeML V.102.h: Conscriptio dominalis civitatis episcopalis Veszprém in anno 1749 peracta.

77 Véghegy 1886. 302.

is ide sorolták. Az összeírás megemlíti a püspökkertet és további majorokat, kerteket, amiből a városrész jellegére következtethetünk. A város ezen végén húzódó magaslatán állt a Kálvária. A püspökkert korabeli rövid leírása Padányi Bíró Márton végrendeletében maradt fenn, amely fontos részleteket őrzött meg. Érdemes idézni: „Ehhez jön még ugyanott egy ezer forintért vásárolt kényelmes urasági vendégfogadó ház, amelyet később azután udvarral és más szükséges épületekkel alapjaitól megnöveltünk. [...] Ennek szomszédságában különböző emberektől összevásárolt, huszonnégy kisebb részből kialakított kert, amelyet négy toronnyal ékesített kőfallal kerítettünk körül, és amely igen tágas kettős kertet kőből épített igen illő épületekkel, valamint itáliai és más különböző fajokkal és növényekkel ékesítettünk.”⁷⁸ A püspök Rómába küldött 1758. évi jelentéséből azt is megtudjuk, hogy a tornyok vörösre voltak festve.⁷⁹ A kert kialakításához szükséges területet 24 különböző tulajdonostól vásárolta fel, azonban közülük csak a Berken Ádámmal 1745-ben kötött vásárlási szerződés adatai maradtak fenn. „Azután a kálváriánál egy jó nagy és hasonlóképpen különböző emberektől vásárolt és egybevont szénáskert egy tégláégető kemencével.”⁸⁰ Ezt a kertet a későbbi külső püspökkertnek nevezett területtel azonosíthatjuk, amely a Kálváriától délre helyezkedett el, s a belső püspökkerttől a kálváriadomb választotta el. A helyén ma a Pannon Egyetem központi épületei találhatók meg.

A *Kühányás* vagy máshol *Kőhányás* névvel azonosított utca a Jeruzsálemhegyen húzódott, ahol régen a város kőbányája volt. Az itt található nagyszámú ház közül alaposan átépítve ma is áll néhány.

A várhegy nyugati völgyében futó *Hosszú utca*, a mai Jókai utca esetében is sűrűn lakott utcára kell gondolnunk, ha figyelembe vesszük, hogy a püspöki birtokban lévő rész a Nepomuki Szent János-szoborig, azaz az utca közepéig terjedt. A háztulajdonosok háromnegyede kézműves volt.

A *Kádártai sorompó* utca pontos elhelyezkedését nem ismerjük, de nevéből következtethetünk, hogy a város Kádárta felé eső szélén húzódhatott. Itt ekkor alig voltak házak.

Az összeírásban felsorolt és itt részletezett utcák alkották a püspöki városrész 18. század közepi utcahálózatát. A káptalani városrésztől vonatkozóan ebből az időszakból mindössze két helyjelölő névvel találkozunk, amelyek később több utcára tagolódó területeket jelöltek: a Szent László-kápolna környékét jelentő *Temetőhegyet* és a Dózsavárost jelölő *Tizenháromváros* elnevezést. Egy 1768-ban keletkezett, Benyák Bernát piarista szerzetes által írt vers tartalmazza az akkori város sűrített földrajzi leírását. A káptalani városrészen a vers is a fent említett Tizenháromvárost nevezi meg, hozzátéve, hogy a sár miatt nehezen járható.⁸¹ A Temető utca egy 1750-es és egy 1753-as ingatlan adásvétel során is

előfordul a városi jegyzőkönyvekben.⁸² A versben néhány új név is feltűnik: *Csorda*, *Jeruzsálem*, *Hatrongyos* és *Csókoló utca*. A Csorda utca egy 1766-ban kelt ház adás-vétel során is előkerül a forrásokban.⁸³ Ez az utca szintén a káptalani városrészen húzódott, a Hosszú utca folytatásában és a 19. században már mai nevén, Szent István utcaként ismert.

A Hatrongyos utcát Hungler József a Margit-romok környékére, a Sédtől északra eső részen lokalizálta, a Csókoló utcáról a versből csak annyi tudható meg, hogy meredek lehetett.⁸⁴

A mai Brusznai Árpád utcát a 19. században *Szabadi utcaként* ismerjük, mivel ez az út vezetett ki a szomszédos Szentkirályszabadjára. A 18. század végén itt még csak néhány ház állhatott, amelyek mellett már szántóföld húzódott. 1808-ban egy csordásnak, egy birkásnak, egy cigánynak, egy szabónak, egy ácsnak, egy takácsnak stb. volt itt háza, összesen 12 épület.⁸⁵

Az 1787-ben végzett kataszteri felmérés házjegyzéke is megőrzött a korábbiakhoz képest új utca-, vagy helymegjelölő neveket. Ezek egy része csak a hely körülírása, vagy az utcában lakó tulajdonos megnevezése, amelyek később eltűnnek a használatból: *Víz állási utca*, *Kurta utca*, *Ekklezsia utcája*, *Szent Anna kápolna utcája*, *Tolvaj utca*, *Sár állási utca*, *Szűk utca*, *Szent Anna asszony templomához vezető gyalogút*, *Kemény utca*, *Aranyos kúthoz vezető gyalogút*.⁸⁶ Az utcák egy részének pontos elhelyezkedését nem ismerjük. Mivel ezekkel a megnevezésekkel a kataszteri felmérés kerteket számba vevő összeírásában találkozunk, egy részük esetében talán helyes, ha bennük lakóházakat nem feltételezünk. A gyalogutak szűk utakat jelölnek. Talán nem tévedünk, ha a Sár állási utcát az egykori Sárszeg területén képzeljük el. A Víz állási utcát a Vásárállástól délre, a mai Vörösmarty tér környékén volt egykori vízfogó hely, a Balogh-tó környékére tehetjük. Az Aranyos kúthoz vezető gyalogút a mai Dózsaváros területén húzódhatott.

A 18. század végi utca- és helyjelölő nevek pontos, illetve megközelítő lokalizálásával a város korabeli kiterjedtségét és beépültségét kívántuk érzékeltetni. A város központjától, a vártól távolodva, egyre kevesebb információval rendelkezünk. Ez részben magyarázható a területre vonatkozó források hiányával. Míg a vár területén folyó – túlnyomórészt földesúri – építkezések az igazgatás önadminisztrálása folytán dokumentálásra kerültek, a magánépítkezések esetében erre ritkán került sor. Másrészt a városmagon kívüli részek esetében a ma is látható változások többnyire a 19. század folyamán következtek be. A belváros

78 Hermann–Jakab 2013. 41.

79 Hornig 1903. 350.

80 Hermann–Jakab 2013. 41.

81 Hungler 1988. 174.

82 VeML V.102.a: 1750. március 25. (207. old.) – Bankó György a Séd mellett a Temető útja helyen található kertjét bevallja Pap Józsefnek. 1753. február 10. (260. old.) – Herczegh István a Temető utcában található házát eladja Naiszl Györgynek. Szomszédok: Kantó János és Poszli Németh.

83 VeML V.102.a: 1766. január 15. (543. old.) – Csomai Pál a Csorda utcában található házát, amelynek Vidák János és Horváth Szabó Gergely háza a szomszédja, eladja Németh Ferencnek.

84 Hungler 1988. 175.

85 Véghegy 1886. 310.

86 VeML V.102.h: Veszprémben és a jutasi, csatári és baláczai pusztákon fölmért fundusok individuális árkusainak extractusa. Summarium Vesprimiensis, 1789.

magjától távolabb eső területeken a 18. században fennálló épületek többsége eltűnt, újak épültek helyükre, a még beépítetlen részeken pedig a 19. század folyamán alakult ki a mai utcakép. A város 18. századi topográfiai fejlődésének folyamata így is érzékelhető. A korszak elsősorban az újjáépítések ideje volt, az akkor kialakult barokk városkép a várnak és környezetének ma is meghatározó sajátja. A távolabbi részeken történt későbbi építkezések a 18. századi utcaképet többé-kevésbé megváltoztatták. Ma álló belvárosi épületeink története tehát már a következő században kezdődik.

Történeti áttekintést nyújtó tanulmányunkban nagyban támaszkodtunk az elődeink által elvégzett munkára. A várbeli építkezések és épületek esetében elsődleges forrásunk Lukcsics Pál és Pfeiffer János máig meg nem haladott nagy munkája volt. Korompay Györgynek az egész 20. század közepi város területére kiterjedő, de elsősorban a történelmi városra koncentrálni munkája alapos stílustörténeti és építészettörténeti vonatkozásai mellett ma már forrástörténeti szempontból is nagy értékkel bír. Képei és leírásai ma már nem létező 18. századi épületekre vonatkozó információkat őriztek meg. Véghely Dezső 19. század végén rögzített adatai olyan ismereteket őriztek meg, amelyek több esetben is kapcsolódási pontot jelentettek a 18. századi forrásokban szereplő adatok megfelelő azonosításában.

RÖVIDÍTÉSEK

VÉL Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár
VeML Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

VeML IV.1.g.bb Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Urbéri különféle irományok
VeML V.101.c Veszprém város közönségének iratai. A város régi oklevelei és jogbiztosító iratai
VeML V.101.d Veszprém város közönségének iratai. Veszprém város felségfolyamodványai
VeML V.101.e Veszprém város közönségének iratai. Veszprém város pereit
VeML V.102.a Veszprém város tanácsának iratai. Tanácsulási jegyzőkönyvek
VeML V.102.b Veszprém város Tanácsának iratai. Tanácsulási iratok
VeML V.102.c Veszprém város Tanácsának iratai. Különböző irományok
VeML V.102.h Veszprém város tanácsának iratai. Összeírások
VeML V.142.f Veszprém város tanácsának iratai. Adóügyi iratok
VeML V.177 Veszprém város Mérnöki Hivatalának iratai
VeML XV.11.a Térképgyűjtemény. Kéziratos térképek
VeML XV.11.f Térképgyűjtemény. Nyomtatott térképek
VeML XV.14 Fénymásolat gyűjtemény

TÉRKÉPEK

Expressio hæc exhibet plagas per oppidanos Wesprimienses ductibus suis inclusas quæ anno millesimo septingentesimo sexagesimo sexto delineatam et in mappam hanc transposita est per me Josephum Nagy I. Cottus Wespr. jur. geometh. 1777.

VÉL IX.7b. C1

Ideális rajzolat, mely csak arra való, hogy öregéből az veszprémi határban a szántóföldeket lehessen három calcaturára venni ... Rajzolta Tumler József, é. n. (1784. k.)

VeML XV.11.a T 582

Mappa terrenum oppidi Veszprém ex parte suæ excellentiæ episcopalis nec non partem prædii Balácsa, Bolgárfölde exhibens delineato anno 1780 per Franciscum Kovács.

VÉL IX.7b. C 41

Veszprém megyei város átnézeti térképe 1927–1947. Nagymihályi Ferenc.

VeML XV.11.f

Projectata imaginaria mappa distincto colore objectorum memorabilium signanda saltim ideales. Veszprém város úrbérrendezési iratai, D-melléklet, 1794.

VeML V.102.b

BIBLIOGRÁFIA

Aedes Jubilat 2011.

Aedes Jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászentelésének tiszteletére. Szerk. Karlinszky Balázs, Varga Tibor László. Veszprém, 2011.

Bél 1989.

Bél Mátyás: *Veszprém vármegye leírása.* Szerk. Kredics László. Ford. Takáts Endre. Veszprém, 1989. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 6.)

Boross 2002.

Boross István: *Veszprém vármegye 1696., 1715. és 1720. évi összeírása.* Ford. Takáts Endre. Veszprém, 2002. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 17.)

Centenáriumi album 2010.

Centenáriumi album. Album a székesegyház újjáépítésének százéves évfordulójára. Szerk. Karlinszky Balázs, Varga Tibor László. Veszprém, 2010.

Az első Magyarországi népszámlálás 1960.

Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk. Danyi Dezső, Dávid Zoltán. Budapest, 1960.

Friedreich 1907.

Friedreich Endre: *A veszprémi Szent Anna kápolna története 1724–1907.* Veszprém, 1907.

Haris 1998.

Haris Andrea: Telkek és tulajdonosok. A pápai „Hoszu uttza” krónikája a 17–18. században. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára.* Tanulmányok. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, 1998. 343–371.

Hermann–Jakab 2013.

Hermann István–Jakab Réka: *Padányi Bíró Márton püspök végrendelete 1762.* Veszprém, 2013.

Hornig 1903.

Hornig Károly: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója. Függelékül Bíró-nak Rómába tett két jelentése 1752 és 1757-ből.* Veszprém, 1903. (Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez, 2.)

Hungler 1988.

Hungler József: *Veszprém településtörténete.* Veszprém, 1988. (Horizont művelődéstörténeti könyvtár, 14.)

Jakab 2010.

Jakab Réka: Padányi Bíró Márton püspök és a piaristák viszonya a rend veszprémi megtelepedése és építkezései idején. *A piarista rend Magyarországon.* Szerk. Forgó András. Budapest, 2010. 104–114.

Korompay 1957.

Korompay György: *Veszprém.* Budapest, 1957. (Városképek – műemlékek)

Lichneckert 2006.

Lichtneckert András: *Veszprém város 18–19. századi történetének alapidokumentumai és alapkérdései.* Kézirat. Veszprém, 2006.

Lichneckert 2009.

Lichtneckert András: *Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződései 1690–1836.* Veszprém, 2009. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 21.)

Lukcsics–Pfeiffer 1933.

Lukcsics Pál – Pfeiffer János: *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában.* Veszprém, 1933. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 1.)

Nagy B. 2012.

Nagy Balázs Vince: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök 1757-ben készített lélekösszeírása Veszprémről.* Veszprém, 2012. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 27.)

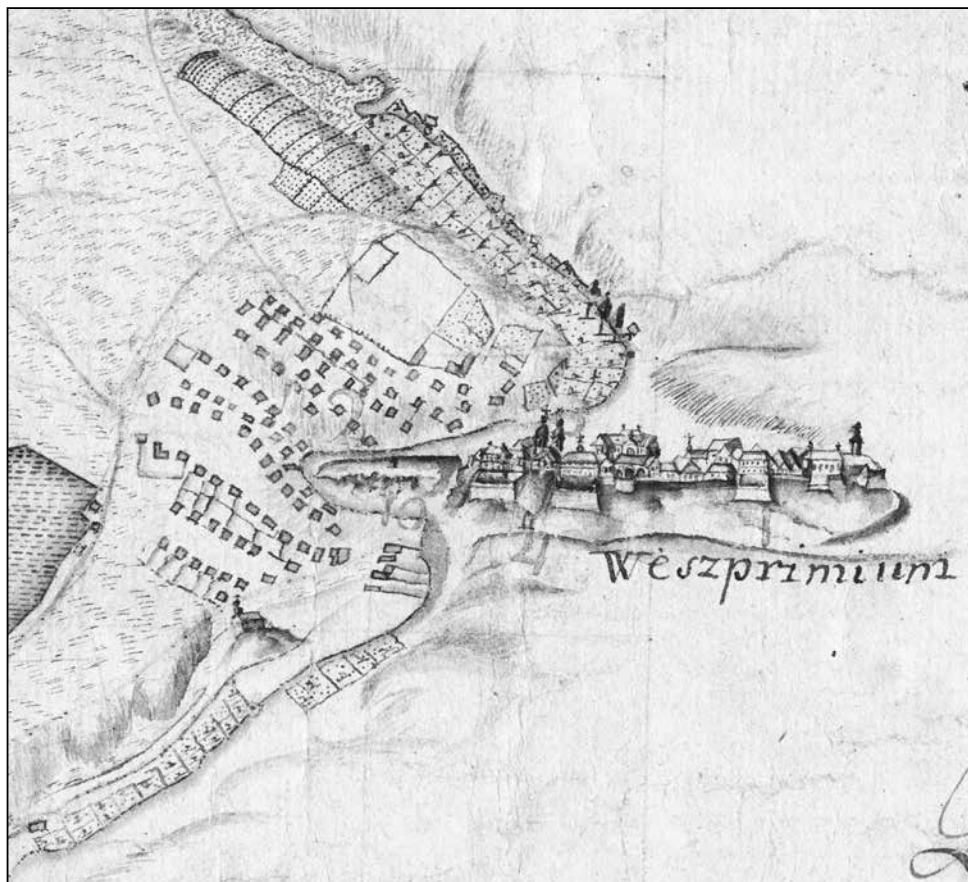
Oross 2005.

Oross András: Az 1702. évi magyarországi várrombolások. Tervezet és valóság. *Castrum*, 2. 2005. 89–100.

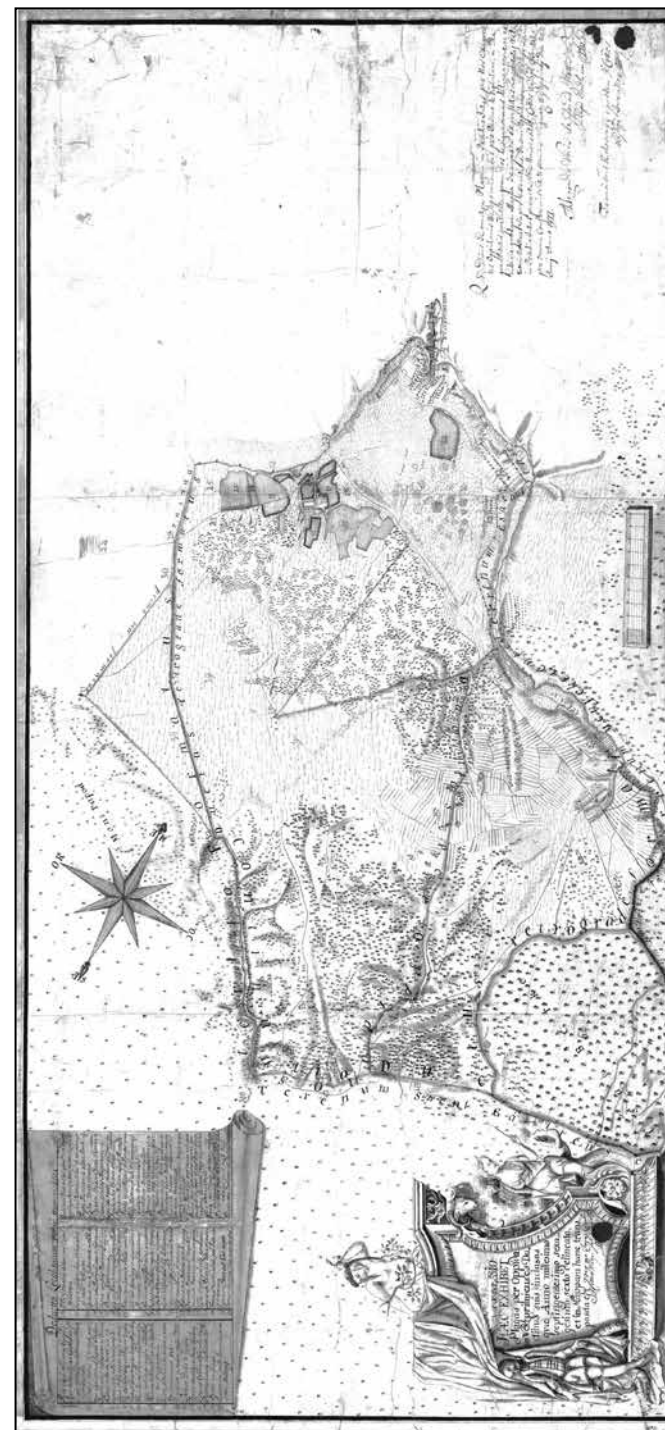
Vég hely 1886.

Vég hely Dezső: *Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből.* Veszprém, 1886. [reprint kiadása: Veszprém, 2012. (Veszprémi Szemle könyvek, 5.)]

KÉPEK

1. kép – *Expressio hæc exhibet plagas per oppidanos Wesprimienses ductibus suis inclusas quæ anno millesimo septingentesimo sexagesimo sexto delineatam et in mappam hanc transposita est per me Josephum Nagy I. Cottus Wespr. jur. geometh. 1777. VÉL IX.7.b. C1* – részlet

2. kép – *Expressio hæc exhibet plagas per oppidanos Wesprimienses ductibus suis inclusas quæ anno millesimo septingentesimo sexagesimo sexto delineatam et in mappam hanc transposita est per me Josephum Nagy I. Cottus Wespr. jur. geometh. 1777. VÉL IX.7.b. C1*

MŰHELYTANULMÁNYOK
A MŰEMLÉKI TOPOGRÁFIÁHOZ

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Szűts István Gergely:
Veszprém ipar- és térszerkezeti változásai a 20. században.

Lővei Pál:
Temetők. Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez.

Somorjay Sélysette:
A műemléki inventarizáció elvei és módszerei illetve gyakorlata
az OMvH/KÖH 1996-2007 közötti tevékenységében

Fejérdy Tamás:
A francia „műemléki topográfia” – L’Inventaire général
du Patrimoine culturel

Deák Ildikó:
A műemléki topográfia hasznosítói.
Értékvédelem és közgazdasági szempontok.

Entz Géza Antal:
A középtopográfia módszere

Nagy Béla:
A települések topográfiai leírása.
Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez.

Dobosyné Antal Anna:
Népi műemlékek. Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez.

Nemes Lajos:
Eger városszerkezetének alakulása a középkortól napjainkig.

Giber Mihály:
Az egri vár története.

Ára: 800,- Ft

